

Sokolství a čeština

Ondřej Bláha

Tělovýchovná jednota Sokol, od jejíhož založení tento rok (16. února) uplynulo 150 let, má v českých dějinách zásadní zásluhy nejen jako hnutí, které podporovalo a rozvíjelo tělesné i duševní zdraví minimálně u sedmi generací Čechů, ale také jako mimořádně vlivná instituce kulturní v širším smyslu. Sokol přispěl – možná ještě ve větší míře, než si vůbec dovedli představit jeho zakladatelé M. Tyrš a J. Fügner – k posílení českého národního sebevědomí. Nejvýmluvnějšími dokumenty tohoto faktu jsou činy a osudy tisíců konkrétních členů Sokola za obou velkých válek 20. stol. nebo meziválečná prestiž Sokola a rozvinutá sokolská obřadnost, jež byla jedním z nejdůležitějších komponentů „státního patosu“ tzv. první republiky. V dobách jeho největšího rozkvětu cvičilo v Sokole – doporučeném předními národními autoritami (např. T. G. Masarykem a E. Benešem) a mj. hojně tematizovaném v beletrii (u K. Hlaváčka, J. V. Sládka, J. Demla, J. S. Machara, I. Hermannova aj.)¹ – více než půl milionu Čechů.² Není tedy divu, že se sokolství odrazilo nikoli nevýznamně i v jazyce jako nositeli velké části společenských a kulturních hodnot a že řadu stop skutečně masového „sokolování“ nese čeština i dnes, kdy už Sokol nemá zdaleka tak velký význam jako dřív.³

Nejvýznamnějším přínosem Sokola do života češtiny byla jistě Tyršova tělocvičná terminologie, která skoro exhibičně završila obrozenskou ambici počestit i ty nejspecializovanější oblasti lidské činnosti. Jestliže M. Tyrš ve svých *Základech tělocviku* z r. 1873 např. poučuje, že „základ skládá se z pohrozu a dosotu, dorubu či dokopu“, anebo popisuje „výsed zanožmo na hřbet“,⁴ naplňuje tím dokonale svůj plán, nastíněný hned v předmluvě *Základů*, totiž že by „měl býti

¹ Ukázkově in HLAVÁČEK, Karel. *Sokolské sonety*. V Praze: Tiskem a nákladem knihtiskárny J. Stolaře, 1895. DEML, Jakub. *Jakuba Demla Sokolská čítanka*. V Tasově na Moravě: Pavla Kytlicová, 1923.

² HAVLÍČEK, Věnceslav. *Sokolstvo, jeho myšlenka, organisace a vývoj*. V Praze: Nakladatelství Československé obce sokolské, 1948. Sborník *Sokol, jeho vznik, vývoj a význam*. Praha: Organizační výbor mezinárodní konference, 1998. WALDAUF, Jan. *Sokol: malé dějiny velké myšlenky*. Luhačovice: Atelier IM, 2007–2010 (3 sv.).

³ Tento příspěvek vznikl v rámci projektu ESF *Vzdělávací cyklus Moderní mluvnice češtiny pro studenty magisterských a doktorských programů* (reg. č. CZ.1.07/2.2.00/15.0275).

⁴ TYRŠ, Miroslav. *Základové tělocviku*. V Praze: I. L. Kober, 1873, s. 125 a 45.

založen tělocvik *český* co do soustavy i co do metody vyučovací *původní* a *neodvislý*“ (kurzívu zde má už Tyrš). Tyršova tělocvičná terminologie, na níž spolupracovali někteří jeho sokolští kolegové, je fenoménem skutečně ojedinělým i v mezinárodním kontextu – udivuje jednak svou systematičností a rozsahem, jednak tím, jak bezezbytku a dokonale využívá slovotvorných možností češtiny. Údiv nad Tyršovým terminologickým systémem je ještě umocněn faktem, že Tyrš jako duše tohoto terminologického projektu byl (stejně jako Fügner) rodilým Němcem a češtinu ovládal jen jako svůj druhý jazyk, byť dokonale.⁵

Podobně jako česká terminologie chemická (navržená už ve 20. letech 19. stol. J. S. Preslem)⁶ je i Tyršova terminologie tělocvičná až „technicky“ exaktní, zejm. v tom, že umožňuje naprosto pravidelně vytvářet slovotvorné řady přes hranice jednotlivých slovních druhů a dokonale analogizovat ve způsobech tvoření termínů. Nejnapadnější složkou Tyršovy terminologie, kterou zde dokumentujeme materiálem ze *Základů* (viz pozn. 4), je skupina deverbativních substantiv typu *cval*, *chmat*, *chod* (např. *o rukou*), *chvat*, *klus*, *sot* „útok pěstí přímo ze střehu prudkým trčením paže vpřed“ (v rohování, resp. boxu; od staršího a nářečního českého slovesa *sotit* „obořit se na někoho“), dále *sun*, *toč* aj. Z těchto základů bylo pak možno tvořit prefixací charakteristické řady odvozenin, které jsou v *Základech tělocviku* i v dalších dokumentech z raných dob Sokola⁷ termíny vůbec nejfrekventovanějšími – např. *dochmat*, *dokop*, *dosot*, *nadchmat*, *odbod*, *odchvat*, *odkmih*, *odkop*, *odraz*, *odrub* „odvetný rub (úder) v šermu“, *odsek*, *odsmyk*, *odsot*, *otoč* „otáčka, obrátka“, *průmyk* „přemyk zadem pobok“, *překot* „přetočení těla vysazeně kolem osy ramenní, bez opory“, *příraz*, *sešin*, *shyb*, *sřít* „pohyb těla ze stoje o rukou přímo dolů do nižší polohy“ (při cvičení na nářadí), *svís*, *únik*, *vmyk*, *výhyb*, *výkrut*, *výmyk*, *výřit* „pohyb těla při útoku, při němž se sloučí předskok s výpadem“ (v šermu), *výsed*, *výšin*, *záhup* „pohyb nazad při houpání“ nebo „pohyb visuté hrazdy nazad“, *záklon*, *zákmih* a *zášvih*. K těmto prefigovaným deverbativům se připojují také kompozita (resp. formace s prefixoidy) jako *dvojbod*, *dvojchmat*, *dvojrub*, *dvojsot*, *křížmach* a *veletoč*. Zatímco jednorázové anebo sice trvající, ale vnitřně nijak zvlášť nečleněné pohyby a cviky vystihuje

⁵ Na rozdíl od terminologických pokusů některých Tyršových současníků (např. J. Hrona Metánovského) nepřesáhla terminologie tělocvičná meze své funkčnosti a nestala se nikdy samoúčelnou, jen pro samo „zčeštění“ anebo jako prostředek k ventilování tvůrčího přetlaku autora – k takovým případům viz BORECKÝ, Vladimír. *Zrcadlo obzvláštního: z našich mašibů*. Praha: Hynek, 1999.

⁶ PRESL, Jan Svatopluk. *Lučba čili Chemie zkusná*. W Praze: Jozefa Fetterlowá z Wildenbrunnu, 1828.

⁷ *Pravidla Tělocvičné jednoty pražské Sokola*. Praha: bez uvedení nakladatele, 1862. SCHEINER, Josef. *Dějiny Sokolstva v prvním jeho pětadvacetiletí*. V Praze: Edvard Grégr, 1887. ČERVINKA, Václav. *U kolébky Sokola: vzpomínky účastníkův*. Praha: Šolc a Šimáček, 1920.

Tyrš krátkými deverbativy typu *cval*, pohyby a cviky komplexního charakteru označuje deverbativními substantivy odvozenými od *n-/t-*ového tvaru slovesa, např. *klecání* „spouštění a vzpírání se při cvičení na bradlech“ (klecati ve starší češtině znamenalo „kulhat“), *klouhání* „ručkování v podporu o předloktí“ (klouhati – v nářečích „klouzat“), *mítání*, *rohování*.⁸

Součástí sokolské terminologie přirozeně nejsou jen názvy pohybů a cviků, ale také termíny označující osoby s různou funkcí a rovněž tělocvičné nářadí – jde dílem o termíny nově vytvořené, dílem starší termíny oživené nebo převzaté (s jistými modifikacemi významu) z běžného jazyka. Do první skupiny patří termíny *dorostenec* a *dorostenka* (ty se však i v sokolském prostředí začaly užívat asi až počátkem 20. stol.), které mj. dokumentují značnou míru přechylování termínů pro osoby, které v Sokolu plnily nějakou funkci – srov. též např. už velmi brzy doložené termíny *soudce* a *soudkyně* (při různých závodech a hrách) a dále termíny *hrazdář/hrazdářka*, *bradlář/bradlářka* apod. K sokolským neologismům patří dále např. *dučka* „přeskok dučmo, tj. s nohama od sebe mírně oddálenýma, při němž jsou ruce mezi nohama“, *klik* „prostý podpor paží v ostrý úhel ohnutých“, *kolovadlo* „nářadí o čtyřech i více žebřinách zavěšených na provazech a otáčivých okolo společného středu“, *krajník* „krajní člen řady“ (převzato i do vojenské terminologie, viz níže), *spol* „cvičenci stojící za sebou v dvojřadu“, *spolník* „jeden z těchto cvičenců“, *točidlo* „rumpál“ a *žínovka* „žíněnka“.

Mezi termíny, převzaté ze staršího jazyka nebo z každodenní češtiny Tyršovy současnosti pak patří především termíny *člen* a *členka*, jež se díky Sokolu brzy rozšířily i jako pojmenování pro jednotlivce sdružené v kterémkoli jiném z četných českých spolků, hnutí a stran. Ze starší češtiny a z českých nářečí byly do sokolské terminologie (kromě některých slov uvedených výše) převzaty dále termíny *bradlo*, *činka* (původně *činek* „tenká laťka, která na tkalcovském stavu rozpravovala osnovu“),⁹ *drouk* „železná tyč zapouštěná do stojanu u žerdi bradel“ (z psl. **drogъ* „bidlo, sochor, páka“, zachovaného v některých slovanských jazycích), *hrazda* (souvisí se stč. *hřada* „trámec“), *hrubí* „část čepele šavle (od luku do první třetiny)“, *madlo*, *chůďa*, *kladina*, *končíř* „tenká bodná zbraň s ozdobným jílcem, fletet“, *kotoul* (srov. s nářečním *kotoulet se* „kutálet se“), *líha* „trámec“ (původně např. „postranní prkna na svrchní části formanského vozu“), *lichník* „lichý cvičenec v četě, lichý závodník“ (srov. stč. *lichní prst* „malíček“ a nářeční *lichník*), *madla*, *meteš* „úprk, spurt“ (srov. s ruským *мятеж* „povstání, vzpoura,

⁸ Citované doklady z nářečí jsou vesměs doloženy in BARTOŠ, František. *Dialektický slovník moravský*. V Praze: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1906. Některé doklady citujeme podle materiálu Machkova, viz níže pozn. 9.

⁹ MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. 3. vyd. Praha: Academia, 1971, s. 103 (o výklady v tomto slovníku se opíráme i v komentářích k dalším sokolským termínům).

rebelie“) nebo *řebřiny*.¹⁰ Rovněž termín *výlet*, doložený už v obrozenské literatuře (jako kalk německého *der Ausflug*), se rozšířil díky kulturním aktivitám Sokola (patří do stejné slovotvorné řady jako známé *slet* – obě odkazují k původní „ptačí“ sémantice jména Tyršovy organizace). Dobrou ilustrací dobových slavenofilských nálad v Sokolu je termín *náčelník*, upravený z ruského *начальник* – termín, který se pak mimo Sokol rozšířil zejm. po r. 1948.

V sokolské tělocvičné terminologii se uplatnila také mnohá adjektiva, jako např. (*řebřík*) *kružný* nebo *křížný*, (*cvičení*) *prosná* nebo *pořadová*, (*stoj*) *rozkročený*, *skřížný*, *spatný*, *výkročný*, *chvat záruční* („za ruku“), včetně některých adjektivních kompozit, se kterými však Tyrš a jeho spolupracovníci spíše šetřili (snad z preventivních důvodů – aby nebyli napadáni českými puristy, jejichž rozkvět měl brzy nastat). Sem patří např. (*řebřík*) *váhorovný* nebo terminologicky rozlišený (*skok*) *vysokodaleký* a *dalekovysoký*.

Vedle výše zmíněných deverbativních substantiv typu *cval* byly pak nejnápadnější složkou sokolské terminologie početná adverbia na *-mo*, např. (*vis*) *hačmo* „za prsty na rukou“, *ležmo*, *odbočmo*, *přednožmo*, *přípatmo*, *roznožmo*, *schylmo* „ve schýlené poloze“, *skrčmo*, *unožmo*, *vznesmo*, *zanožmo* (se substantivními ekvivalenty typu *roznožka*), jimž konkurovala předložková spojení s názvem zapojené části těla – např. (*stoj*) *o hlavě*, *o paži*, *o prsou*, *o rameně*, *o rukou*, (*vis*) *o patou*, ale také (*vis*) *v loktech*, *v nártách*, *v podkolení*, *v zadu* – a také doplnění prostým pádovým tvarem, např. *vis stehnomá*. Dodejme, že větší část Tyršovy tělocvičné terminologie je v oblasti tělovýchovy a sportu užívána dodnes.¹¹

Vysoká popularita Sokola a fakt, že tato organizace postupovala všemi úrovněmi národního a veřejného života Čechů, způsobila, že se řada výrazů („sokolismů“) rozšířila daleko za hranice této organizace a stala se samozřejmou součástí každodenní češtiny – to je především případ pozdravu *nazdar*, jež pro Sokol r. 1862 vymyslel J. Barák a jenž se vedle oslovení *bratře*, *sestro* (obvyklého též u evangelíků a později v různých „lidu blízkých“ spolcích a stranách) a vedle všeobecného tykání stal jedním z nejstarších signálů příslušnosti k Sokolu. Ze sokolského prostředí se pravděpodobně do obecnějšího užívání rozšířily také termíny *věneček* nebo *vínek* „menší ples“ a zejm. *šibřinky* „masopustní zábava, karneval“ (z německého *Schabernack* „škodolibý žert“),¹² dále sloveso *sokolovat* „tužit své tělo rozumným sportem“ (užívané s oblibou T. G. Masarykem) a ze slov stále žijících pak např. *sokolovna*, které zejm. po r. 1948 začalo označovat

¹⁰ OSTROWSKA-KNAPIK, Agata. Początki czeskiej terminologii gimnastycznej. *Bohemistyka*. 2003, roč. 4, s. 336–347.

¹¹ Viz např. FORMÁNKOVÁ, Soňa. *Základní gymnastika – názvosloví nejčastěji používaných pozic, poloh a pohybů (cvičení prosná)*. 2. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého, 2011.

¹² HERRMANN, Ignát. *Před padesáti lety: drobné vzpomínky z minulosti. Díl třetí*. V Praze: Topičova edice, 1939, s. 145–154.

prostě „multifunkční objekt pro kulturní a sportovní akce, zpravidla na vesnici“. Neuspěl však pokus pojmenovat základní jednotku nové československé měny termínem *sokol*, který měl být náhradou za příliš „rakouský“ či snad „monarchistický“ termín *koruna*.¹³

Skutečně „státotvorný“ význam měla však sokolská terminologie v počátcích samostatného Československa, kdy bylo třeba od základů vytvořit předpisy pro české velení a vůbec pro jednotlivé předepsané úkony vojáka. Z původní Tyršovy terminologie, shrnuté v *Základech tělocviku* a částečně využitě už ve vojenském terminologickém slovníku F. Čenského z r. 1871,¹⁴ pocházejí např. povely *po-chodem* – *pochod!* (později *pochodem v chod!*; podobně byly upraveny i povely následující), *poklusem* – *poklus!*, *zastavit* – *stát!*, *na rámě* – *zbraň!* (neuplatnil se ale – z různých důvodů – povel *meteší* – *meteš!* „úprkem vpřed“), k jejichž rychlému zobecnění přispěli mj. čeští legionáři, často organizovaní právě v Sokole.¹⁵ Zejm. v předpisech pro československé jízdní vojsko se pak uplatnila i Tyršova adverbia (jako *sesed zánožmo snožmo, výsed roznožmo pokos, výsed dohmatem jednoruč* aj.).¹⁶

České sokolství, které ve 2. polovině 19. stol. lákavým způsobem realizovalo antickou myšlenku *kalokagathie* a účinně ji zapojovalo do služeb národně emancipačním a politickým záměrům, inspirovalo také další vzrůstající se slovanské národy. Především národy rakousko-uherské – již velmi záhy po českém Sokolu (r. 1863) vznikl ve Slovinsku *Južni Sokol*, který zužitkoval všechny české podněty, včetně terminologických. Užívalo se zde termínů typu *predklon*, *zaklon*, *odskok*, *vis*, český předobraz měly termíny *podpora*, *pologa*, *zakreča*, ale už specifických slovotvorných možností slovinštiny využívaly termíny se sufixem *-ba* (*telovadba*) a *-va* (*premenjava*).¹⁷ Spíše po ideové a organizační stránce se českým Sokolem inspirovaly obdobné tělocvičné spolky chorvatské a srbské, avšak vliv skutečně jazykový je patrný v terminologii Sokola polského,¹⁸ ukrajinského

¹³ SLÁDEČEK, Boh. (s redakční poznámkou). Naše budoucí měna. *Naše řeč*, 1921, roč. 5, s. 212–215. KRAUS, Arnošt – SLÁDEČEK, Boh. K naší budoucí měně. *Naše řeč*. 1921, roč. 5, s. 273–276.

¹⁴ ČENSKÝ, Ferdinand. *Vojenský slovník německo-český*. V Praze: I. L. Kober, 1871.

¹⁵ Vojenskou terminologii zrevidovala a kodifikovala komise vedená J. Vaničkem v řadě příruček, které vyšly v řadě *České názvosloví vojenské* (např. níže v pozn. 16). K sokolským zdrojům českých povelů viz zejm. TYRŠ, Miroslav. *České velení a názvosloví vojenské dle reglementů a polní služby c. k. pěchoty rakouské*. V Praze: tiskem a nákladem dra. Edvarda Grégra, 1867.

¹⁶ *Cvičební řád pro jízdu. I. díl. E-I*. Praha: Ministerstvo národní obrany, 1919.

¹⁷ HONZAK-JAHIČ, Jasna. Nastajanje slovenskega športnega izrazja. *Slavistična revija*. 2000, roč. 48, 2000, s. 285–307 (zejm. s. 290n a 294n).

¹⁸ HYRNIK, Ireneusz. Podstawowa terminologia z zakresu gimnastyki i jej geneza w języku polskim i czeskim. *Poradnik językowy*. 2003, č. 2, s. 58–62.

a ruského (srov. např. ukrajinské a ruské *вус* s českým *vis*)¹⁹ a zejm. v tělocvičné terminologii bulharské, která kromě řady přímých přejímek z češtiny (např. *склонка, стойка, вус*) obsahuje také termíny nové, vytvořené podle Tyršových slovotvorných principů (*надопора, подкръз, задмет*).²⁰

Dědictví Sokola je tedy v češtině i v dalších slovanských jazycích impozantní – svědčí mj. o tom, jak nečekaně velký vliv na jazyk může mít cílevědomé úsilí jednotlivců (v tomto případě M. Tyrše a jeho spolupracovníků), které mělo možnost a čas rozvinout se v příznivých společenských podmínkách.

PhDr. Ondřej Bláha, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
77180 Olomouc
ondrej.blaha@upol.cz

¹⁹ Sokolské jednoty se rozvinuly v 90. letech 19. stol. zejm. na západní Ukrajině – jejich hlavním organizátorem a překladatelem sokolské terminologie i stanov byl V. Lavrivskij. K tomu dále МЕЛЬНИКОВ, Е. И. К вопросу о чешских элементах в современном русском языке (Спортивно-гимнастическая лексика). *Československá rusistika*. 1981, roč. 26, s. 140–150.

²⁰ ИВАНЧЕВ, Светомир. Чешки елементи в българската гимнастическа терминология. In: *Годишник на Софийския университет – факултет по славянски филологии. Том LX/1*. София: Наука и изкуство, 1966, s. 647–665.